

# Kampen in de reisverhalen van mevrouw A.B. van Meerten-Schilperoort tegen de achtergrond van andere reisverhalen

door Cees Houtman

Reisverhalen zijn een geliefd literair genre.<sup>1</sup> Ze bieden mensen de mogelijkheid om in hun vertrouwde, beschermde omgeving met de blik gericht op letter en beeld onbekende werelden te betreden en gesloten grenzen te overschrijden. Reisverhalen kunnen werkelijk gemaakte reizen tot thema hebben, maar ook gewijd zijn aan de beschrijving van imaginaire reizen, reizen die nimmer hebben plaatsgevonden en die de lezer voeren naar landen en volken die nooit gevonden zullen worden. Met name in de tijd van de Verlichting waren de imaginaire reisverhalen geliefd. Ze boden de mogelijkheid de bestaande samenleving een spiegel voor te houden door een wereld te schetsen, waarin met de gebreken van het toenmalige Europa was afgerekend en gekoesterde idealen, zoals de gelijkberechtiging van man en vrouw en de vrijheid van godsdienst en van geweten, werkelijkheid waren.<sup>2</sup> De verbeeldingskracht kan evenwel ook verhalen creëren over reizen die weliswaar in werkelijkheid niet gemaakt zijn, maar die op zichzelf wel gerealiseerd kunnen worden, omdat zij de lezer langs bestaande wegen leiden naar op de kaart aanwijsbare plaatsen. Ze zijn 'fictief', maar niet ongerijmd of utopisch. Tot deze categorie reisverhalen behoren de door mevrouw A.B. van Meerten-Schilperoort gepresenteerde reisverslagen, drie in totaal, die in dit artikel de revue zullen passeren en getoetst zullen worden op de gegeven informatie over en het geschetste beeld van de stad Kampen.

Mevrouw Van Meerten was niet de enige die realistisch-fictieve reisverhalen schreef waarin Kampen 'bezocht' werd. Tot de auteurs<sup>3</sup> die aan Kampen in hun fictieve reisverhalen een plaats hebben gegeven, behoren voorts de onderwijzer Roelf Gerrit Rijkens (1795-1855),<sup>4</sup> de (huis)onderwijzer Anthony Engbertus van Noothoorn (1811-1851),<sup>5</sup> de schilder-tekenaar, schrijver Hendrik

Johannes Brill (1810-?),<sup>6</sup> en ook de Kamper kostschoolhouder J. van Wijk, die verderop in dit artikel nader zal worden voorgesteld.<sup>7</sup>

Ik ga als volgt te werk: eerst introduceer ik kort de schrijfster; vervolgens geef ik een impressie van haar reisverhalen; in aansluiting daarop worden de passages over Kampen in haar reisverslagen vanuit verschillende invalshoeken onder de loep genomen. Daarbij betrek ik ook de andere fictieve reisverhalen én de verslagen van twee in werkelijkheid gemaakte reizen, waarin Kampen figureert.<sup>8</sup> Het betreft (1) het verslag van de tocht die de later gevierde schrijver Jacob van Lennep (1802-1868)<sup>9</sup> in de zomer van 1823 met Dirk van Hogendorp (1797-1845),<sup>10</sup> een zoon van de staatsman Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834), maakte door de toenmalige Noordelijke Nederlanden.<sup>11</sup> Kampen is voorts uitvoerig beschreven in (2) het journaal van de Franse kunsthistoricus en kenner van Nederland Henry Havard (1838-1921).<sup>12</sup> Over zijn bezoek aan Kampen verhaalt hij in het verslag van zijn in 1873 gemaakte reis per schip langs de kusten van de Zuiderzee.<sup>13</sup>

### Een korte kennismaking met de schrijfster

De naam Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853)<sup>14</sup> wordt momenteel met name in de stad Gouda levend gehouden. Aldaar heeft zij het grootste



Anna Barbara van Meerten-Schilperoort.  
Foto van F. Harting, naar een geschilderd portret van  
J.J. Bertelman. Streekarchief Midden-Holland.

gedeelte van haar leven doorgebracht en tastbare sporen nagelaten.<sup>15</sup> Burgeres van Gouda was zij geworden dankzij haar echtgenoot, Hendrik van Meerten (1766-1830), hervormd predikant, en als zodanig van 1798 tot zijn overlijden werkzaam ten dienste van de Goudse hervormde gemeente.

Mevrouw Van Meerten is geëerd als ‘Neêrlandsch groote kindervriendin’, als ‘vriendin der armen’ en ‘vriendin der gevangenen’.<sup>16</sup> De eerste kwalificatie dankt zij aan haar oeuvre als schrijfster voor de jeugd;<sup>17</sup> de beide laatste typeringingen aan haar sociale betrokkenheid. Als één der eersten in Nederland trok zij zich het lot van vrouwelijke gevangenen

aan. Haar literaire arbeid beperkte zich niet tot jeugdlectuur.<sup>18</sup> Jarenlang, van 1821-1835, redigeerde zij en schreef zij artikelen voor het tijdschrift *Penélope*, een periodiek van en voor vrouwen. Door middel van *Penélope* bracht zij het thema 'liefdadigheid' onder de ogen van haar lezeressen en leverde zij een bijdrage aan de bewustwording van de Nederlandse vrouw ten aanzien van haar positie in de maatschappij.<sup>19</sup>

In de schets die van haar leven is gegeven door haar dochter Cornelia Catharina van Meerten (1798-1876), wordt mevrouw Van Meerten getekend als een eenzelve vrouw met een sterk ontwikkeld gevoelsleven, een 'zonderling' volgens buitenstaanders. Naar het oordeel van haar dochter was zij vroom als de nieuwtestamentische Anna (Lucas 2:36-38) en 'los van ijdel opschik en ijdel sieraad', maar ook lichtelijk depressief, 'eene nedergebogene ziel', nooit 'onbepaald opgeruimd'.<sup>20</sup>

Voornameijk door zelfstudie had mevrouw Van Meerten, al op 16-jarige leeftijd gehuwd, zich ontwikkeld. Haar eruditie en kennis boden haar de mogelijkheid om, weduwe geworden, als schrijfster en schoolhoudster haar gezin te onderhouden.

### **De reisverhalen: vorm en encenering**

Drie reisverhalen zijn door mevrouw Van Meerten aan de drukpers toevertrouwd:

- *Reis door het Koninkrijk der Nederlanden en het Groothertogdom Luxemburg, voor jongelieden*, een vijfdelig, breed opgezet werk, in de periode 1822-1829 te Amsterdam verschenen bij Schalekamp en Van de Grampel; tweede druk: 1828-1829.

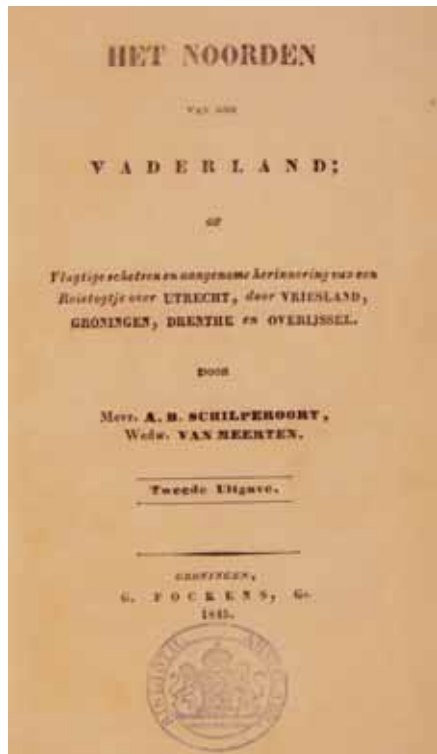
- *Reisje door het Koninkrijk der Nederlanden en het Groot-Hertogdom Luxemburg, voor kinderen*, een tweedelig pendant van het hiervoor genoemde werk, dat niet, zoals het vijfdelige opus gericht is op jonge mensen, maar op kleinere kinderen; het verscheen in 1826-1827 te Amsterdam, eveneens bij Schalekamp en Van de Grampel.

- *Het Noorden van ons vaderland; of vlugtige schetsen en aangename herinnering van een reistogtje over Utrecht, door Vriesland, Groningen, Drenthe en Overijssel*; in 1840 te Assen gepubliceerd bij T.J. van Tricht. Een 'Tweede uitgave' (titeluitgave) verscheen in 1845 bij G. Fockens, Gz. te Groningen.

De reisverhalen zijn, althans de eerste twee, vrijwel geheel fictief, in die zin dat de encenering, waarover zo meteen meer, 'ontworpen' is door de schrijfster en de geboden informatie voor het grootste gedeelte niet teruggaat op eigen waarneming,<sup>21</sup> maar berust op literatuurstudie en door derden ver-



Titelpagina van *Reis door het Koninkrijk*.  
Tresoar, Leeuwarden.



Titelpagina van *Het Noorden van ons vaderland*.  
Bijzondere Collecties UB-Amsterdam.

strekke en/of gecontroleerde informatie. In het Woord vooraf van *Reis door het Koninkrijk* heeft mevrouw Van Meerten haar werkwijze verantwoord. Zij deelt mee dat haar boek het verslag is van 'eene Reis in het hoekje van den haard, of wel, in een zeer beperkt landverblijf geschreven' met gebruikmaking van de 'beste bronnen' en met raadpleging van 'eenen Correspondent' in iedere provincie. Bovendien heeft zij om een zo aantrekkelijk mogelijk resultaat te bereiken hier en daar 'eenig Sieraad bijgebracht, zonder dat dit daar ter plaatse juist gevonden werd'. (I, i-iii) Zo waarschuwt zij de lezer niet elk onderdeel van de beschrijving als even werkelijkheidsgetrouw op te vatten.

Afgaande op het *Woord vooraf* van *Het Noorden van ons vaderland* is althans het leeuwendeel van het relaas van dit reisverhaal gebaseerd op een niet-fictief bezoek van mevrouw Van Meerten aan de noordelijke provincies van Neder-

land. Over de inhoud van het boek maakt zij in het *Woord vooraf* de volgende opmerking: 'Het zijn mijne aantekeningen en gewaarwordingen; herinneringen van een aangenaam toertje, en allervriendelijkste ontvangst'. Deze opmerking laat onverlet dat mevrouw Van Meerten in Het Noorden niet direct zelf aan het woord is, maar als spreekbuis een door haar gecreëerde fictieve vrouw Mathilda gebruikt. Bovendien kan de ingevoerde lezer zich niet aan de indruk onttrekken dat niet elk bezoek dat mevrouw Van Meerten beschrijft in werkelijkheid afgelegd is. Ook nu deelt zij mee haar tekst op deugdelijkheid te hebben laten controleren. Zij spreekt haar erkentelijkheid uit aan het adres van 'die Heeren, in de verschillende provincien, die zich met het doorzien der copie, wel hebben willen belasten' (p. v).

In alle drie de genoemde werken wordt het reisverslag gepresenteerd in briefvorm. In *Reis door het Koninkrijk der Nederlanden* wordt door middel van brieven verslag gedaan van een reis door 'Groot Nederland', het nog ongedeelde rijk van vóór 1836, en Luxemburg. De fictieve reis werd gemaakt op initiatief van de welgestelde Graaf van Wildestein, die te Amsterdam met zijn vrouw en drie kinderen van 16 jaar en ouder woonachtig was. De graaf had het voornemen 'een grand tour' door heel Europa te maken als onderdeel van de opvoeding van zijn kinderen. Als voorbereiding daartoe maakte hij met zijn gezin in gezelschap van een Zwitserse vriend en twee bedienden eerst een reis door de Nederlandse provincies. De reis was een 'studie-reis' en niet bedoeld ter ontspanning. Van de kinderen werd gevergd dat zij zich vooraf grondig voorbereidden en in brieven aan de leden van een bevriend Zweeds gezin verslag zouden doen van hun ervaringen. Met uitzondering van de twee bedienden geven ook de volwassen reisgenoten zo nu en dan op schrift een impressie van hun wederwaardigheden. Al met al is *Reis door het Koninkrijk der Nederlanden* een soort reisgids in briefvorm.

Ook *Reisje door het Koninkrijk der Nederlanden* bevat een verslag in briefvorm van een fictieve reis door 'Groot Nederland'. Het reisgezelschap is deze keer evenwel anders samengesteld. Het bestaat uit het vierkoppige Leeuwarder gezin Waller, vader en moeder, zoon en dochter, en een gast, een jonge Luxemburgse edelman. Het doel van de reis was de laatstgenoemde in de gelegenheid te stellen ook de noordelijke provincies van het koninkrijk te leren kennen. Evenals *Reis* is *Reisje* een soort reisgids in briefvorm. De jeugdige Wallers schrijven aan hun vrienden; de jonge edelman aan zijn broer.

De opzet van *Het Noorden van ons vaderland* is eenvoudig. Ook nu wordt de stof gepresenteerd in de vorm van brieven. In alle gevallen zijn zij afkomstig

van een volwassen vrouw, Mathilda, en gericht aan haar vriendin, Bertha geheten.

De reisverhalen verplaatsen de lezer naar de eerste helft van de 19de eeuw, de tijd waarin men voor vervoer was aangewezen op het (huur)rijtuig, de diligence of de boot en de wegen niet of slecht geplaveid waren en bij regen in een modderzee konden veranderen. Kampen werd in alle drie de verslagen aangedaan met het rijtuig. De route waarlangs het reisgezelschap Kampen bereikte, verschilt.

In een brief aan haar vriendin Sophia Bergman (*Reis*, II, 1-15) vertelt Henriëtte van Wildestein hoe zij met haar familie van Steenwijk, waar de nacht was doorgebracht, naar Blokzijl reed, om vervolgens Vollenhove aan te doen, waar de dames 'zich niet zonder smaak kleeden', zij het 'iets met de modes ten achter' (p. 4). Vervolgens bereikte het gezelschap, terwijl het 'het kleine *Hasselt*, eertijds eene versterkte plaats' ter zijde liet liggen (p. 6), Kampen via Genemuiden, 'welks inwoners meest door het vlechten van biezen matten en den handel in hooi bestaan' (p. 6).<sup>22</sup> Vandaar ging de familie naar Zwolle, waar zij klaarblijkelijk twee nachten doorbrachten (pp. 8-15). Willem Waller beschrijft in een brief aan zijn vriend Frederik zijn bezoek aan Overijssel met een uitstapje over de provinciegrens naar Hattem en Elburg (*Reisje*, I, 54-77). Daaruit blijkt dat ook de familie Waller de nacht had doorgebracht in Steenwijk om vandaar via Blokzijl naar Vollenhove - het uitzicht op Schokland wordt gememoreerd (p. 56) - te reizen. Kampen wordt nu bereikt via *Zwartsuis* (Genemuiden wordt niet genoemd) en Hasselt, dat tamelijk uitvoerig beschreven wordt, onder meer met een verslag van een bezoek aan het 'Raadhuis, dat zeer ouderwetsch is' (p. 57). De nacht werd doorgebracht te Kampen (pp. 57-59), vanwaar de reis per rijtuig werd voortgezet naar Zwolle, waar twee nachten werd gelogeed (pp. 61-66).<sup>23</sup>

Vier brieven schreef Mathilda aan haar vriendin vanuit Zwolle, waar zij enkele nachten doorbracht (*Het Noorden*, 245-277). Vanuit de stad maakte zij een uitstapje, waarbij ook Kampen werd bezocht.<sup>24</sup> Na eerder op de dag de Veluwe opgegaan te zijn en vanaf de Drieselerberg<sup>25</sup> genoten te hebben van het uitzicht op in de verte Kampen (p. 270), reisde zij na een bezoek gebracht te hebben aan onder meer de papierfabriek te Wapenveld en het stadje Hattem via het Katerveer naar Kampen (p. 272).

De reisverhalen hebben een educatief doel: de lezer aardrijkskundige kennis en bijzonderheden over onder andere de geschiedenis, de cultuur en de nijverheid van de 'bezochte' plaatsen en streken van Noord- en/of Zuid-Nederland bij te brengen, de leergierigheid op te wekken en die op een aan-

trekkelijke wijze te bevredigen. Daarnaast 'etaleert' mevrouw Van Meerten in de verhalen ook de door haar gekoesterde moraal.

De beschreven werken werden door mij als 'reisgids' getypeerd. In werkelijkheid zijn ze, naar het toeschijnt, ook wel als zodanig gebruikt. In althans het postuum gepubliceerde verslag van een voetreis, die de in de 19de eeuw zeer bekende ds. C.E. van Koetsveld (1807-1893) in 1818 als student met enkele vrienden door Zuid-Nederland en het tegenwoordige België maakte, figureert 'Mevr. v. Maerten' als bron, zij het als een onbetrouwbare. De wandelaars stellen vast dat het geaccidenteerde weide- en bouwland in de Maasvallei toch moeilijk, zoals mevrouw Van Meerten wilde, als 'een bijna Hollandsch gezigt' getypeerd kan worden.<sup>26</sup>

De door mevrouw Van Meerten gekozen vorm, beschrijving van de reis door middel van brieven, doet echt aan. Van Lennep deed verslag van zijn reis in de vorm van brieven aan zijn zuster Antje. Ook de andere schrijvers van fictieve reisverhalen kozen voor 'hun' reis door Nederland een authentieke vorm. Rijkens, wiens geschrift bedoeld was voor gebruik in het schoollokaal en daar alle trekken van vertoont - de hoofdstukken worden afgesloten met vragen - en een combinatie is van een reisverhaal en opgesomde leerstof, introduceert een knaap, Willem Reislust, die het genoeg heeft zijn vader, een koopman, te mogen vergezellen op diens zakenreis door Nederland (in de eerste druk 'Groot Nederland', in de latere edities het Nederland van na 1836). De lezer krijgt het verslag dat Willem op schrift zette voorgeschoteld in de 'wij'-vorm, 'omgeven' door een schat aan informatie. Ook bij Van Noothoorn wordt de reis door Nederland verhaald in de 'wij'-vorm, nu door Karel, een op een kasteel te Baambrugge wonende jongeman, die voor zijn veertiende verjaardag van zijn vader als cadeau een educatieve reis door Nederland had aangeboden gekregen. Hij maakte de reis in gezelschap van Willem, een jeugdige huisgenoot, en hun huisonderwijzer. Dezelfde Karel, nu 15 jaar, is de verteller van Brills reisverhaal, bedoeld als bewerking van Van Noothoorns boek, maar uitgegroeid tot een geheel nieuw reisverhaal dat beperkt blijft tot een verslag van een bezoek aan het Noorden van Nederland. Karels reisgenoten zijn dezelfde gebleven. Bij Van Wijk wordt de reis door Nederland gemaakt door twee broers, Hendrik en Jacobus Nieuwpoort, een volwassen jonge man en een jongere knaap; de oudste fungeert als gids. Van Wijk verhaalt over de wederwaardigheden van zijn 'reizigers' in de derde persoon meervoud. Het beeld dat hij oproept is dat hij heeft kunnen putten uit de notities die de oudste van de twee jongelui gemaakt heeft over hun reis.<sup>27</sup> In alle genoemde verhalen worden de bezochte plaat-

sen en hun bezienswaardigheden beschreven, zoals Havard dat uitgebreid deed in zijn verslag van de reis die hij maakte langs de rondom de Zuiderzee gelegen steden, en zoals zoveel andere reizigers in de 19de eeuw dat hebben gedaan, wier ervaringen verborgen zijn gebleven in cahiers om verloren te gaan of bij uitzondering jaren later toch nog door de drukpers in het licht gebracht te worden, zoals dat gebeurd is met bijvoorbeeld de reisverhalen uit 1892 en 1895 van de Kamper student en latere predikant Cornelis Lindeboom.<sup>28</sup>

### **Het beeld van Kampen in *Het Noorden van ons vaderland***

Van de drie door mevrouw Van Meerten gegeven beschrijvingen van de stad Kampen is de laatste, uit 1840, de meest uitvoerige. Haar geven we hier integraal weer. De schrijfster blijkt daarvoor ten dele uit haar eerdere beschrijvingen geput te hebben. Door middel van een reeks aantekeningen bij de meest recente schildering van Kampen wijzen we op overeenkomsten en kleine verschillen. In enkele van de aantekeningen geven we bovendien nog enige toelichting. Grotere verschillen komen aan bod in de paragrafen waarin de reisverhalen geanalyseerd worden.

Op een dag met typisch Nederlands weer - het was donker en het regende -, wordt Kampen aangedaan:

Een goede Mac-Adamsche weg, bragt ons voorts naar Kampen. Het spreekwoord werd aan ons bevestigd: een droeve morgen maakt een' blijden dag. De lucht, die dik en droevig was en zich in digte regen-vlagen ontlastte, helderde op, zoodat wij in een' vriendelijken zonneschijn te Kampen aankwamen. Of dit, of dat de vriendelijke ontvangst van voormalige stadgenooten invloed op mijne beschouwing had, weet ik niet, maar het stadje kwam mij vrolijk voor. Kampen ligt aan den Gelderschen of Boven-Ijssel; niet ver van daar, waar zij zich in de Zuiderzee stort. Deze verdeelt zich daar in vele armen, welke het Kamper-eiland, of liever -eilandjes, vormen.<sup>a</sup> Het land is laag, maar vruchtbaar, en de boter, die hier, inzonderheid in de Masten-broeker-polder, gemaakt wordt, is zeer goed. Uitmuntend fraai is het gezigt op de brug, die over den Ijssel ligt. Zij rust op zeven bogen, is 770 voet lang, en zoo ligt, dat zij als in de lucht schijnt te zweven.<sup>b</sup> Vreeselijk waren ook hier de verwoestingen van den watersnood in 1825. Verbeeld u, dat hier niet alleen bij de 5000 stuks vee, maar ook 333 menschen verdronken zijn, en de schade op ruim 2 ½ miljoen



begroot is. Een blik op de kaart maakt het begrijpelijk, als men daarbij bedenkt, hoe de woedende golven der Noordzee, door den N.W. stormwind, tusschen de engten van Noord-Holland en Vriesland doorgeperst, met al derzelver kracht, deze ongelukkige kusten beukten. Bij Kampen, bezweek de tosluis, en brak er een gat in den muur, waar de zilte vloed ongehinderd doorspoelde, zoodat de lage stad eene el onder water stond; en niet veel verschilde het, of het geheele Kamper-eiland en de Mastbroeker-polder waren een prooi der golven geworden. Men wees ons eene buitenplaats nabij de brug, door welks ingeslagene ramen, de doode runderen en ander vee in huis waren komen aandrijven.

Kampen is luchtig gebouwd, en bevat, vooral in de nieuwe stad, vele opene plaatsen en tuinen.<sup>f</sup> Langs de IJssel en op de voormalige wallen, vindt men allerliefste wandelingen [parkaanleg met wandelpaden], waar men fraaije partijen heeft. De geldmiddelen zijn in eenen goeden toestand, en de regering spaart niets, wat het genoegen der burgerij vergrooten kan.

De ligging van Kampen is zeer voordeelig voor den handel, doch was deze door de verstopping van eenen der voornaamste IJsselmonden zeer vervallen. Thans is de oude mond, die eenen korteren weg oplevert, weder geopend, en kunnen de stoombooten van Amsterdam regelregt aan de stad komen, vanwaar de passagiers met gereedstaande rijtuigen overvloedige gelegenheid vinden, om hunne reis naar alle streken der provincie te kunnen voortzetten. Men vindt er onderscheidene fabrieken van dekens, duffels en trijp. Ook zijn er steen- en pottenbakkerijen, kalkbranderijen, leerlooierijen, brouwerijen, pel- en olie-molens.

Dat er goede gelegenheid voor het onderwijs der jeugd is, zult gij gelooven, als ik u herinner de namen van VAN WIJK, ROELZ. en zijnen zoon. Vader en zoon bevonden zich aan het hoofd, de eerste als onderwijzer in de middelbare, de tweede als rector in de latijnsche school, beide in heerlijke lokalen geplaatst. Maar met weemoed voeg ik er bij, dat in 1839 de dood van den verdienstelijken jongen man, Kampen's jeugd, de geheele stad, inzonderheid zijn huisgezin, in diepen rouw gedompeld heeft; en het hart van den onvermoeiden, werkzamen en reeds zoo zwaar beproefden vader, eene wonde heeft toegebracht, die wel nooit geheel genezen zal.

Er zijn ook hier industrie-scholen opgerigt, waar men zegt, dat wel

150 behoeftige kinderen werk vinden; ook is er eene inrigting voor arme kraamvrouwen; eene spaarbank en een Departement tot nut van 't algemeen.

Het oude raadhuis is een zeer ouderwets gebouw, vooral de raadkamer, waar nog eenige oudheden bewaard worden. Ook de Nicolaas-kerk is antiek. Zij rust op vier rijen pilaren, heeft een predikstoel van graauwen steen, en eenige graftomben.<sup>d</sup> Het hart van den Admiraal DE WINTER, die hier het eerste levenslicht zag, wordt in een fraaije urne bewaard. ALBERTUS PIPEUS [sic], gunsteling van Paus ADRIAAN, en HENDRIK en JOHAN VAN KAMPEN zijn hier geboren. De toren van de Minnebroeders-kerk staat wel 300 treden van het schip der kerk af, en prijkt met een klokkenspel.<sup>e</sup> Er zijn hier ook R. Catholijke, Luthersche en Doopsgezinde gemeenten.

Alles heeft het voorkomen van welvaart, en inderdaad, de stad is zoo vermogend, dat er geene stadsbelastingen zijn,<sup>f</sup> hetgeen vele vreemdelingen derwaarts lokt, en daar de openlijke uitspanningen ook niet onmatig kosten, wordt er nog al wat aan de godin des vermaaks opgeofferd. – Of hier bij den stillen huisselijken zin, bij jonge lieden niet wel eens gevaar loopt van op den achtergrond geschoven te worden?<sup>g</sup> (pp. 273-276)

### Aantekeningen

a. Met soortgelijke bewoordingen is de ligging van Kampen beschreven in *Reis*, II, 7. In *Reisje*, I, 58-59, wordt Kampen beschreven als 'eene stad van 7,000 inwoners, in de lengte langs de rivier gebouwd'.

b. Met soortgelijke bewoordingen is de brug beschreven in *Reis*, II, 7-8. Daar wordt ook de breedte genoemd en de informatie herleid tot zegslieden: 'Men zeide ons, dat zij 770 voet lang en 20 breed is'; de briefschrijfster voegt eraan toe: 'hetgeen ik toch niet geteld of gemeten heb'. De brug waarvan de geschiedenis aanvangt in 1448 - na Maastricht was Kampen de eerste Nederlandse stad met een vaste oeververbinding - ontbreekt in geen enkele beschrijving van Kampen en is door de eeuwen heen door bezoekers van de stad bewonderd (Van Lennep, 138; Van Wijk, 152),<sup>29</sup> zij het in latere tijd in historisch perspectief. Ten tijde van de vervanging van de oude brug door een nieuwe, in 1873, vraagt Havard aandacht voor de noodzaak en de mogelijkheden van modernisering van het 'pseudo-wonder' (p. 337).

c. Exact dezelfde opmerking over de 'inrichting' van de stad wordt gemaakt in *Reis*, II, 8. *Reisje*, I, 59, geeft een duidelijker beeld: 'eene binnengracht verdeelt

*Kampen* in eene oude en nieuwe stad. De laatste is mooijer gebouwd en de meeste huizen hebben hier tuinen'.<sup>30</sup>

d. Met soortgelijke bewoordingen is de kerk beschreven in *Reis*, II, 8. Daar met de opmerking dat de graftombes zich 'in het Koor' bevinden. In *Reisje*, I, 59, wordt volstaan met de mededeling dat de zeer oude kerk 'eenen steenen predikstoel' heeft.

e. Dezelfde opmerking is met soortgelijke bewoordingen gemaakt in *Reis*, II, 8.

f. Het ontbreken van stadsbelastingen wordt niet genoemd in *Reis*, II.; wel in *Reisje*, I, 59: 'Het is er goedkoop leven, daar er geene stadsbelasting betaald wordt'.

g. Zo eindigt het relaas van het bezoek aan *Kampen*. De terugreis naar Zwolle wordt niet beschreven. Wel het einde van de dag: 'al wandelende' genoten wij 'den schoonen avond, en bewonderden vooral de heerlijke beukenboomen, die, in eene zeldzame uitgebreidheid en trotsche pracht, een van Zwolle's buitensingels versierden'. Mevrouw Van Meerten voegt eraan toe: 'Nergens zag ik die zoo groot, noch zoo fraai'. (p. 276)

### **Kampen bij slecht weer en bij zonneschijn: een kwestie van toegenomen kennis?**

De schrijver van een fictief reisverhaal is geheel vrij wat betreft de 'invulling' van de weersomstandigheden waaronder hij zijn protagonisten hun 'toer' laat volbrengen. Voor het korte verblijf van de familie Waller te *Kampen* - het blijft beperkt tot vrijwel alleen de nacht - achtte mevrouw Van Meerten uiterst onaangenaam weer gepast. Zij liet de nachtrust van de familie in het logement aldaar een uur langer duren. Het personeel had zich vanwege 'de verschrikkelijk zwarte lucht, welke boven de stad hong', verslapen met als gevolg dat de reizigers niet om 06.00 uur, maar om 07.00 uur gewekt waren. 'De regen viel bij stroomen neder'. Daarom werd de idee geopperd de reis die dag maar te onderbreken, 'Hoe weinig er te *Kampen* [ook] te zien was'. Dat voornemen zou uitgevoerd zijn, wanneer de heer Waller zijn veto niet had uitgesproken. Naar zijn mening mochten gezonde mensen zich niet door het weer laten afschrikken, te meer niet, omdat het oponthoud tot gevolg zou hebben dat afgezien zou moeten worden van het bezoek aan interessante bezienswaardigheden. Derhalve aanvaarde het gezelschap, goed gekleed tegen de regen, de reis naar Zwolle (*Reisje*, I, 59-60).

Het onaangename weer symboliseert hier bijkans het karakter van de stad die het in zijn greep had: een onplezierige, weinig interessante plaats, een bezoek niet waard. Hoe het zij, slecht weer biedt een schrijver de mogelijk-

heid zijn gebrek aan kennis en informatie over een bepaalde plaats of streek te verbergen achter een scherm van regen. Het lijkt erop dat mevrouw Van Meerten van die mogelijkheid gebruik gemaakt heeft. Zij laat de regen na het vertrek uit Kampen nog even aanhouden met als gevolg dat 'haar' reizigers van het landschap tussen Kampen en Zwolle niet veel meer zagen dan 'eene bestendige afwisseling van wei- en korenland, van zand- en kleigrond'.<sup>31</sup> Een constatering waaraan nog de volgende opmerking wordt toegevoegd: 'Op de klei worden tarwe en andere granen geteeld'.

Toen Mathilda en haar reisgenoten te Kampen aankwamen na uren regenval, brak de lucht en scheen de zon 'vriendelijk', zo lasen we in haar verslag van het bezoek aan Kampen. De vriendelijke zonneschijn lijkt de toon gezet te hebben van haar blik op en beschrijving van de stad. Anders gezegd, de klaarblijkelijk bij mevrouw Van Meerten toegenomen kennis van Kampen heeft in het reisverhaal van Mathilda geresulteerd in een uitvoeriger en positiever beeld van de stad dan gegeven werd door Henriëtte van Wildenstein en Willem Waller. Via haar eerdere zegslieden had mevrouw van Meerten gesproken over 'fabrieken' te Kampen die 'in eenen vervallen staat' schenen te verkeren (*Reis*, II, 8) en de 'handel in zuivel' getypeerd als 'het voornaamste bestaan der *Kampenaren*' (*Reisje*, I, 59), maar in de brief van Mathilda aan Bertha rept zij, zoals we hebben kunnen constateren, over diverse economische activiteiten en vormen van industrie. Voorts memoreert zij de belangrijke positie van de haven van Kampen als de schakel in het verkeer tussen Amsterdam en de provincie Overijssel, terwijl ze ook de aandacht vestigt op de fraai aangelegde parken op de voormalige wallen en langs de IJssel (*Het Noorden*, 274-275).

Het heeft er alle schijn van dat Mevrouw Van Meerten aan het einde van de jaren dertig van de 19de eeuw over meer kennis van Kampen beschikte dan in de jaren twintig. Het positieve beeld dat zij van de stad geeft - 'alles heeft het voorkomen van welvaart' -, is klaarblijkelijk te danken aan toegenomen kennis én in overeenstemming met de ontwikkelingen in de historische werkelijkheid.<sup>32</sup> De bereikbaarheid van de stad via de weg en het water was sterk verbeterd. In 1830 kwam de weg van Kampen naar Wezep gereed die aansluiting gaf op de Zuiderzeestraatweg; in 1837 de grindweg (de 'Mac-Adamsche weg'<sup>33</sup> van mevrouw Van Meerten) naar Zwolle.<sup>34</sup> In 1827 werd Amsterdam bereikbaar per raderboot en vanaf 1838 verzorgde de Rijn- en IJssel-Stoombootmaatschappij lijndiensten tot Keulen aan toe.<sup>35</sup> De industrialisatie zette zich door.<sup>36</sup>

Mathilda was ook vanwege het voortschrijden van de tijd in staat meer over

de stad te vertellen dan de eerdere ‘bezoekers’ met wie kennis werd gemaakt. Zij beschikte over informatie over het onheil waardoor de stad Kampen en de provincie Overijssel landelijke bekendheid hadden gekregen: de watersnoodramp van 4 en 5 februari 1825. In het verslag van de ‘sight seeing’ die haar uiteindelijk naar Kampen voerde, had zij het onderwerp al aangeroerd in haar schets over Hattem:

Tijdens de verschrikkelijke doorbraak, in 1825, van den Zwartten dijk te *Kampen*, zag men hier [te Hattem] het zeewater, als eenen muur van drie à vier voeten hoog, komen aanschuiven, en als een’ vreesselijke lava, alles in zijnen loop omver storten en vernielen. (*Het Noorden*, 272)

Met details van de ramp waardoor ‘de geheele gemeente Kampen toen allerdeerlijkst geteisterd werd, zoo dat zij onder die gemeenten moet gerangschikt worden, welke door dien ontzettenden vloed het meeste hebben geleden’,<sup>37</sup> maakten we al kennis in het boven weergegeven verslag van Mathilda’s bezoek aan Kampen. Karel en Willem werden er in 1861 nog mee geconfronteerd (Brill, 150).

Kampen, een weinig interessante plaats en een bezoek niet waard? Dat oordeel van de heer Waller werd niet gedeeld door de andere fictieve reizigers. Kampen wordt onder meer getypeerd als ‘een lief stadje’ (Van Noothoorn, 68), waar ‘de heerlijke wandelingen’ een bezoek meer dan waard zijn (Rijkens, 80). Werkelijke bezoekers van de stad dachten er niet anders over. Jacob van Lennep merkt naar aanleiding van zijn bezoek in 1823 op:

Heerlijk doet zich deze stad voor aan hen die haar van deze zijde [komend van de kant van IJsselmuiden] genaken, dewijl zij in ’t lang aan de overzijde der *IJssel* gebouwd is, onnoemelijk veel torens heeft, en eene rij boompjes tusschen den buitenmuur en den oever van de rivier. Kampen is eene vrij groote, lange doch smalle en bij uitstek fraai gebouwde stad. De groote *Breedestraat* [de *Oudestraat*] verdient dien naam en munt door de goede huizen, welvoorzene winkels en vooral door hare lengte uit. Ook zijn de grachten breed en met hooge boomen beplant. (pp. 137-138)

De Fransman Havard die vijftig jaar later de stad aandeed, laat zich in een beschrijving van veertig pagina’s (pp. 299-339) zelfs zeer lovend over de stad uit. Zijn impressie van de binnenstad verschilt overigens van die van Van



Gezicht op Kampen. Ingekleurde staalgravure, ontleend aan: J.L. Terwen, *Het koninkrijk der Nederlanden* (Gouda 1858-1862). Collectie SNS Historisch Centrum / Frans Walkate Archief.

Lennep en van die van Van Wijk die rept van ‘de fraaie en ruime oude straat’ (p. 153):

De straten (...) zijn zoomin ruim als lang, ook zijn ze (...) vrij slecht geplaveid; doch (...) vormt eene breede gracht, beschaduwd door eene dubbele rijd boomen, in het midden van de kleine stad een allerliefste wandelweg; verder is de stad (...) aan eene zijde ingesloten door hare prachtige wallen, bedekt met heestergewas en bloemen, en aan de andere zijde door hare kaden (...). De kaden zijn overschoon (...). (p. 336)<sup>38</sup>

Het ‘voorkomen’ van de stad bij avond, gezien vanaf de overzijde van de IJssel, noemt Havard ‘betooverend schoon’ (p. 338).

### **Het bezoek aan Kampen: morele en andere lessen**

De ‘reisgidsen’ van mevrouw Van Meerten bieden meer dan informatie over de topografie, de geschiedenis, de nijverheid en bezienswaardigheden. Ze

geven ook inzicht in de levens- en wereldbeschouwing, de moraal en door de auteur gehuldigde maatschappelijke opvattingen.

Mevrouw Van Meerten blijkt bekend te zijn met de ‘Kamper uien’ en neemt die tot uitgangspunt om haar lezers een les voor te houden, zoals blijkt uit de verhalen die zij uit de pen van haar personages laat vloeien.

Op weg van Genemuiden naar Kampen onderhoudt Frederik van Wildenstein zijn reisgenoten met ‘ten minste een half dozijn zoogenaamde *Kamper-stukjes*’, aldus zijn zus Henriëtte. Ze bleken een onuitputtelijke bron van vermaak te zijn. Baron Van Wildestein was evenwel volgens zijn dochter minder gecharmeerd van de grappen over de Kampenaren:

Papa, hoe rijk anders in *anecdotes*, leverde echter geene enkele bijdrage, maar zeide in tegendeel, op een’ half misnoegden toon: ‘deze sprookjes, mijn Zoon! mogen goed zijn, om eens den vaak uit de oogen te houden en te lagchen, maar ik ben er niet voor, om een volksvooordeel, waartoe misschien één domoor, gelijk er overal velen zijn, aanleiding heeft gegeven, door zulke vertelsels voort te planten, daar het aantal domooren in *Kampen* gewis niet grooter is, of ooit was, dan op iedere andere plaats’ (*Reis*, II, 7).

Ook in het reisverslag van Willem Waller gaan bij de nadering van Kampen ‘de zoogenaamde *Kamper-stukjes*, eigenlijk domme streken’, over de tong. Ieder had er ‘den mond vol van’:

Zelfs onze voerman was rijk in deze anekdotes en verhaalde onder anderen, dat in zekere herberg, waar wij pleisterden, eens een koopman gekomen was, die met zeer veel drift (want zijne reis vorderde haast) gevraagd had om een lootje op den eersten postwagen, welke naar *Schokland* reed. (*Reisje*, I, 57-58)

Ook nu mengt de vader zich in het gesprek; ‘droog weg’ zei hij tegen de voerman, ‘die op eene ernstige wijs de waarheid dier sprookjes bevestigde’:

(...) iedere stad en plaats heeft zeker somwijlen iets bijzonders. Misschien hebt gij ook wel eens gehoord van zeker Land, waar al de voerlieden zulk eene neiging tot dronkenschap hebben, dat de reizigers hen op den bok vastbinden, opdat zij niet in iedere herberg zouden aanleggen, om een borreltje te nemen. (*Reisje*, I, 58)

De voerman reageert gepikeerd:

Wel dat is vast, met uw verlof, eene lompe leugen, Mijnheer! (...). Dat mag eens een enkele wezen, maar om eene geheele klasse van menschen zulk een' lak aan te wrijven, dat is al heel leelijk. (*Reisje*, I, 58)

Zo reikt de voerman de vader de stof aan voor de moraal van het verhaal. Hij neemt het laatste woord:

En is het dan minder leelijk (...) eene geheele stad den naam van dom te geven, omdat er misschien nu en dan eens een domoor in gevonden wordt? Ik vind het laag, om een vooroordeel voort te planten, hetwelk altijd iets beleedigends in zich heeft voor degenen, die het raakt, en door onnoozelen al ligt als gegrond geloofd wordt. (*Reisje*, I, 58)

Aldus brengt mevrouw Van Meerten jonge mensen onder ogen hoe verkeerd vooroordelen zijn.

In de zo-even genoemde reisverhalen van mevrouw Van Meerten worden de 'Kamper stukjes' genoemd, maar geen stukjes, zoals bijvoorbeeld 'Het hooge weiland', aangehaald. In de verhalen van Karel en Willem worden wel voorbeelden gegeven van de 'zoo vele onnozele streken' die Kampenaren worden toegedicht, zoals het verhaal over een man die water uit een sloep moest hozen en dat tegen de felle wind indeed, zodat hij kletsnat werd en de helft steeds terugwoei (Van Noothoorn, 67). In de tweede versie van hun reis wordt aan de domheden zelfs bijzonder veel aandacht geschonken. Aan bod komt het verhaal over de steur met het belletje die men liet rondzwemmen om hem, wanneer er een diner aangericht moest worden uit het water te halen en hem daarin weer terug te zetten na een 'paar mooten' uit zijn lijf gesneden te hebben, maar ook het verhaal over een man die zo lang is dat hij op zijn knieën moet gaan zitten om zijn haren te kammen, en dat over iemand die naar aanleiding van de door een maat bij het opwinden van een touw gemaakte opmerking: 'er lijkt geen einde aan te komen', reageert met: 'dat is er zeker afgesneden'. De verhalen bezorgen de jongens dolle pret. Willem zou er zelfs wel Kampenaar om willen worden om zo ook 'eenig deel [te] hebben aan de vrolijkheid' die zulke verhalen doen ontstaan. Het brengt hem tot de typering van Kampen als 'de plezierigste stad van de wereld' (Brill, 137-141). In tegenstelling tot de door mevrouw Van Meerten ten tonele gevoerde vaders, heeft de gouverneur van Karel en





'Het hooge weiland'  
verbeeld. Frontispice  
van: *Kamper stukjes,  
berijmd door een  
Kampenaar* (Kampen  
1844). Collectie SNS  
Historisch Centrum /  
Frans Walkate Archief.

Willem geen moeite met de pret van de jongens, zolang zij zich maar niet aan stigmatisering van de Kampenaren schuldig maken en beseffen dat die 'hun weetje zeer goed weten'. Zij zijn niet voor niets 'rijk en in den handel wel ervaren' (Van Noothoorn, 67). In de tweede versie van de reis van Karel en Willem erkent de gouverneur dat 'de onmeêdoogende legende' over een paar domme mensen een hele gemeenschap kan stigmatiseren en betoogt hij dat om misverstanden te voorkomen de 'sprookjes' duidelijk als verhaaltjes voor het vermaak herkenbaar moeten zijn. Ook wijst hij erop dat met de gevoelens van de Kampenaren rekening moet worden gehouden, omdat het onaangenaam is voor dom te worden gehouden (Brill, 137-142, 147).

Ook werkelijke bezoekers van de stad weten van het bestaan van de Kamper stukjes. Van Lennep verwerkt er een paar in zijn beschrijving van Kampen met als gevolg dat zij tot historische realiteit verheven lijken te zijn. Zo verhaalt hij dat er midden in de stad 'eene hooge tooren [staat], die tot een vuurbaak gebouwd is, welke 200 voet hoog is', de Nieuwe Toren. Hij voegt eraan toe dat de bouwmeester vergat er een trap in te maken, zodat men die later

‘gebrekig’ erbij moest voegen (p. 138). Hij laat na dit ‘feit’ als een ‘sprookje’ te kwalificeren. Evenmin doet hij dat naar aanleiding van de hem gegeven verklaring voor het grote aantal ‘onnutte poorten’ van de stad: oorspronkelijk waren er twee poorten die royaal tol opleverden; vanuit de gedachte dat tien poorten vijfmaal zoveel op zouden brengen lieten de burgemeesters er acht bij bouwen (p. 140).

Ook Havard noemt enkele ‘Kamper stukjes’, waaronder een variant van het laatstgenoemde ‘stukje’ (vanwege de gunstige baten wordt besloten het aantal van zeven poorten te verdubbelen).<sup>39</sup> Hij kan zich er niet om vermaken en noemt ze, niet om daaraan de les te verbinden hoe onjuist vooroordelen in het algemeen zijn, maar om zijn lezers onder ogen te brengen hoe onjuist ‘de gewoonte’ van menig Nederlander is ‘om aan Kampen alle domheden, alle dwaze zetten toe te dichten, die in Nederland worden begaan’ (p. 303).<sup>40</sup> Wie Kampen, zijn geschiedenis en zijn bewoners werkelijk kent, weet wel beter (pp. 305-311), aldus de Franse bezoeker van Kampen die zich ontpopt als een waar apologeet van de Kampenaren. Al gaat hij niet zo ver als een latere inwoner van de stad die de opvatting huldigde dat er geen reden is om ‘te betreuren dat juist Kampen de stad werd, waar die levensblijde zotheden konden geboren worden en gedijen’. De Kampenaren mogen integendeel trots zijn op de grappen. Als ‘het zout des levens’ houden ze ‘ons jong’; doen ze ‘ons’ lachen en een ogenblik ‘de zorgen van de dag’ vergeten.<sup>41</sup> Niettegenstaande het slechte zicht dat de familie Waller tijdens de reis van Kampen naar Zwolle vanwege de regen had, viel het oog van het reisgezelschap op ‘stukken weiland’ waarop ‘talrijke kudden mager en klein vee weiden’. Het bood mevrouw Van Meerten de gelegenheid de reis tot een leerzame rit te maken. De voerman legde uit dat wat zij zagen ‘gemeente weiden’ waren, waar arme mensen hun vee kosteloos mochten laten grazen. De kinderen vonden het ‘eene zeer goede en menschlievende instelling’. De heer Waller plaatste evenwel een kritische kanttekening bij het instituut: in de praktijk was er sprake van overbegrazing en inefficiënt beheer; beter zou de grond onder de armen verdeeld kunnen worden (*Reisje*, I, 61).<sup>42</sup>

De ‘Kamper-stukjes’ ontbreken als thema in de brieven van de volwassen Mathilda aan de volwassen Bertha. Ook het fenomeen ‘gemeenteweiden’ wordt niet genoemd. Wie gevorderd is in de leerschool van het leven, heeft zich de voor de jeugd bedoelde wijsheden al eigen gemaakt. Aan Bertha’s adres kan mevrouw Van Meertens alter ego Mathilda haar zorgen kwijt over de gevaren die jonge mensen lopen in het uitgaansleven dat te Kampen floereerde dankzij de billijke tarieven die in de uitspanningen berekend wer-

den en dankzij de ruime middelen, waarover de jonge mensen beschikten in die plaats zonder 'stadsbelastingen'.<sup>43</sup> Zij vraagt zich af of, waar zoveel 'aan de godin des vermaaks opgeofferd' wordt, 'den stillen huisselijken zin (...) niet wel eens gevaar loopt van op den achtergrond geschoven te worden?' (*Het Noorden*, 276).

Mathilda, bewonderaar van de schoonheid van de natuur, prefereerde het genot van ander vermaak: een wandeling door een park of langs singels. Uiterst onaangenaam troffen haar te Zwolle, na terugkeer uit Kampen, 'de toonen der woeste kermisvreugd'. Het ontlokt haar een les die volwassenen zich ter harte kunnen nemen. Na haar afkeer van 'die luidruchtige feesten' kenbaar gemaakt te hebben met de verzuchting dat het al de derde keer is dat zij op haar reis met een kermis geconfronteerd werd, houdt zij zichzelf én anderen voor:

Zoo gaat het! Ook aan het min aangename moet men trachten zich te gewennen. (*Het Noorden*, 276)

In haar reisverslag had Mathilda ook melding gemaakt van het fraaie aangelegde park op de plaats waar vroeger de vestingwerken van Kampen gelegen waren,<sup>44</sup> waar het heerlijk wandelen was. Ook Havard roemt het 'schoone park', de 'heerlijke tuin aangelegd met schoone grasperken, keur van verschillende boomen, fraaije bloembedden en tropische gewassen', 'een wonderschoone, uitstekend onderhouden wandelweg' (p. 311; vgl. p. 336). Met Mathilda deelt hij de liefde voor gecultiveerde natuur. In tegenstelling tot haar ziet hij geen gevaren in frivol vermaak. Uitgebreid beschrijft hij hoe het op zondagavond 'feest' is in Kampen:

De zeelieden,<sup>45</sup> welke de stad bewonen, getrouw aan hunne oude godsdienstige gebruiken, onthouden zich dien dag van alle bezigheden en nemen zóóveel genoegens dat zij er gedurende de zes werkdagen nog op kunnen teeren. Zingende doorwandelen zij de straten en de publieke bals doen den omtrek daveren van hun vrolijk geschal. (...). Te Kampen zijn deze speelhuizen [= danshuizen] in twee afdelingen gescheiden; de eene wordt tot het nuttigen van spijs en drank gebezigd en in de andere danst men. De eerste is gemeubeld met groote tafels en met houten banken (...). De tweede afdeeling is eene ledige plek die uitgespaard is vóór het stellaadje waarop zich het orkest bevindt. De zeelieden komen langzamerhand binnen, geheel in 't

zwart gekleed zonder dat er een schijn van linnengoed te bespeuren is; met den kleinen pet op het hoofd en den grooten overjas aan. Hunne geliefden, nemen ernstig en statig, ongevoelig als marmeren beelden of wassen poppen, aan hunne zijde plaats, de mannen leggen reeds op den drempel van het huis hunne gewone koelheid en onverschilligheid een weinig af. Het genoeg en de genever geven eene hoogere kleur aan hunne wangen en verlevendigen hunne oogen.

Ernstig en deftig, zonder een woord te spreken, zonder een geluid te geven, zonder te lagchen, zelfs zonder elkander eenige teederheid te bewijzen, zetten zij zich dan tot drinken neder. Doch - op eens doet het orkest zich hooren, de viool krast, de cornet à piston schalt! Nu komen de groepen, oogenblikkelijk in beweging; de paren omvatten elkander, de planken dreunen en eene woeste wals doet de dansers in een wolk van stof en rook *ronddraaien*, want, onder den dans wordt het rooken niet gestaakt. Na tien minuten, als de krachten, zoowel van de muzikanten als van de dansers uitgeput zijn, herneemt elkeen blazende, hijgende en zwetende, - met stof bedekt en de oogen uit het hoofd puilende zijne plaats, om uit eene flesch bier of een glas genever weder nieuwe krachten te gaan putten.

(...).

Deze huizen worden eerst laat gesloten; zij zijn trouwens de eenige uitspanning die de stad der brave visscherslui biedt. De meer gelukkige burgers bezitten hunne societeiten, doch zulke genoegens gaan het begrip van den minderen man te boven. (pp. 338-339)<sup>46</sup>

Het 'geloof' als zodanig wordt in de verslagen van het bezoek aan Kampen niet aangeroerd. Wel in die over het bezoek aan Zwolle. Daar wordt door de familie Waller een uitstapje naar de Agnietenberg gemaakt, waar ooit het klooster had gestaan waar Thomas a Kempis (circa 1380-1471) gewoond had, 'een der braafste en bekwaamste mannen van zijnen tijd' en schrijver van een boek, waarin 'hij ons leert', aldus de heer Waller, 'hoe wij christus moeten navolgen'.<sup>47</sup> De lof die haar protestantse vader 'eenen Roomschen geestelijke' toezwaaide, stoorde zijn dochter Carolina. Zij liet merken daarvan niet gecharmeerd te zijn. Het leidde bijna tot een scene. Haar 'gewis niet beleefden uitval' wekte de drift op van Robert Millenford, hun reisgenoot van rooms-katholieken huize. Vader Waller voorkwam een heftige woordenwisseling door zijn dochter te herinneren aan wat er in 'Gods woord' staat:

dat in alle volken en natiën hij, die God dient, naar de overtuiging van zijn hart, Hem aangenaam is.<sup>48</sup> (*Reisje*, I, 63)

Aldus verwoordde hij de 'oecumenische' gezindheid van de protestantse mevrouw Van Meerten die haar personages tijdens hun reizen ook rooms-katholieke kerkgebouwen laat bezichtigen en hen zelfs in de gelegenheid stelt de dienst daar bij te wonen.<sup>49</sup>

### Gememoreerde bijzonderheden

Mathilda noemt in haar verslag over het bezoek aan Kampen allerlei bijzonderheden over de stad, soms voorzien van uitleg, soms gekwalificeerd, soms in de vorm van neutrale opsommingen. Diverse bijzonderheden kwamen al aan bod. Andere laten we nu, voorzien van commentaar, de revue passeren.

In haar reisverhalen geeft mevrouw Van Meerten, zelf kostschoolhouderes, blijk van haar bijzondere interesse voor het onderwijs. Zij noemt in *Het Noorden* de namen van vader Jacobus (1781-1847) en zoon Roeland van Wijk (1801-1839). Jacobus van Wijk<sup>50</sup> figureert reeds in *Reisje* als kostschoolhouder te Hattem. Tijdens een uitstapje vanuit Zwolle wordt het instituut van 'den vriendelijken man' bezocht voorafgaande aan een bezichtiging van Elburg dat, aldus het verslag, zijn bloei te danken had aan 'het opvoedings-Instituut', gesticht door 'Wijlen den Luitenant-Admiraal VAN KINSBERGEN'.<sup>51</sup> In 1828 verruilde Van Wijk met zijn zoon Hattem voor Kampen, waar zij door het gemeentebestuur waren aangetrokken om als 'stadsschoolhouders' leiding te geven aan het Stedelijk Instituut van Opvoeding en Onderwijs aan de Koornmarkt en waar zijn begaafde, maar relatief jong gestorven zoon,<sup>52</sup> in 1834 werd aangesteld als rector van de Latijnse School aan de Boven Nieuwstraat, hoek Nieuwe Markt. De Van Wijks brachten het onderwijs te Kampen tot grote bloei.<sup>53</sup>

Mevrouw Van Meerten was, zoals bleek uit de boven gegeven schets van haar leven, maatschappelijk geëngageerd. Van haar betrokkenheid op de minder bedeeden en haar zorg om de verheffing van 'het volk' geeft 'haar' Mathilda blijk in de korte notitie over de in Kampen aanwezige maatschappelijke instellingen, het lokale Departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen<sup>54</sup> en de daarvan uitgaande spaarbank.<sup>55</sup>

Van de bezienswaardigheden te Kampen noemt Mathilda als eerste het oude raadhuis. Deze 'paarl van Kampen' (Havard, 325), 'het fraaiste wereldlijk gebouw van ons vaderland', waarvan 'het beeldhouwwerk en het houtsnij-



Jacobus van Wijk Rz.  
Een door C.C.A. Last  
getekend portret,  
ontleend aan:  
G. van der Vijver,  
*Levensbeschrijving van  
Jacobus van Wijk (...)*  
(Zwolle 1849).  
Collectie SNS Historisch  
Centrum / Frans Walkate  
Archief.

werk op de Schepenkamer' de vergelijking glansrijk kan doorstaan met 'wat in noordelijk en midden Europa uit het renaissance tijdvak elders wordt gevonden',<sup>56</sup> beschrijft zij wel heel sober, zonder enige indicatie van het unieke karakter van het gebouw en zijn inventaris.<sup>57</sup> De kunsthistoricus Havard had wel oog voor de 'wonderen' van het 'hoogst gelukkigte gemeente-gebouw' (p. 326). In een uitbundige lofzang op de schepenzaal noemt hij de schouw een 'wonder van schoonheid', 'een van de schoonste kunststukken die zich in geheel Europa bevinden' (p. 329). In zijn gedetailleerde beschrijving van de decoratie daarvan merkt hij onder meer op:

Twee cariatiden (...) ondersteunen eene gebeeldhouwde lijst (...) op het linker gedeelte is de rechtspraak van Salomo [1 Koningen 3] in bas-relief voorgesteld en aan de regter zijde bevindt zich op gelijke wijze een afbeelding van Mucius Scaevola die zijne hand in het vuur steekt. (p. 328)<sup>58</sup>



De Cellebroederspoort. Litho, ontleend aan:  
H. Havard, *Verleden en heden* (Haarlem z.j. [1875]).

Mathilda noemt in haar beschrijving van de stad geen enkele poort. Vond mevrouw Van Meerten de 'attributen' van de stad zo weinig interessant dat zij ze onvermeld liet? De fictieve broers Nieuwpoort noemen twee poorten bij name: zij wandelden 'door het met fraaije bloemen en heesters heerlijk aangelegde nieuwe werk van de Hagen naar de Broederpoort' en verbaasden zich over 'de menigte van poorten', 'behalve de vijf hoofdpoorten' elf in getal (Van Wijk, 154). Enkele decennia later beschouwde Havard de poorten, waaronder de Cellebroederspoort, als antiquiteiten die gekoesterd dienden te worden. Hij

prijst de regenten van Kampen vanwege hun zorgvuldig beheer van het historische erfgoed, belangrijke archiefstukken (pp. 333-334) en de toen nog bestaande vier van de zeven oorspronkelijke poorten (pp. 312-316),<sup>59</sup> zonder de realiteit onder ogen te zien: onder andere omstandigheden, als het economisch belang dat vereist had, hadden de bestuurders waarschijnlijk zonder gewetenswroeging de slopershamer (nog meer) vrij baan gegeven.

Als tweede bezienswaardigheid noemt Mathilda de Bovenkerk. In haar beschrijving valt op dat zij wel de preekstoel noemt en de urn met het hart van Johann Wilhelm de Winter (1761-1812), een Kampenaar van geboorte, die in de Franse tijd carrière maakte als bevelhebber van de vloot en wiens stoffelijk overschot is bijgezet in het Panthéon te Parijs,<sup>60</sup> maar niet het fraaie koor(hek) en het bijzondere orgel.<sup>61</sup> De met 'smaak gemaakte urne' (Van Wijk, 153) inspireert de gouverneur van Karel en Willem tot een nostalgische vergelijking van 'van (sic) Winter', representant van Nederland in verval, met mannen als De Ruiter en Van Galen, vertegenwoordigers van een roemvolle tijd, die uitmondt in de verzekering dat de 'Janmaat' van toen en van 'nu' nog dezelfde is (Brill, 148). Havard is niet geïnteresseerd in de urn. Hij noemt als bijzonderheden van de kerk het koor en het orgel, die ook Brill trouwens niet onvermeld laat. Zo te spreken als Havard was over de monumentenzorg van de wereldlijke overheid te Kampen, zo verontwaardigd was hij over het

beleid van de 'regenten' van de Bovenkerk, die hij smakeloosheid verwijt. Hij acht hen verantwoordelijk voor de ontluistering van het koorhek en de preekstoel die 'met een afschuwelijk kladschilderwerk besmeerd' zijn 'dat er het schoonste van het karakter aan ontnemt' (p. 323). Ook is hij ontdaan over het decor onder het orgel, waar:

een waanzinnig stukadoor, een kladderer van de eerste soort, als oogbederf een kladwerk op den muur geschilderd [heeft], 't welk een Romeinsch voorportaal voorstelt, dat toegang verleent tot eene in 't verschiet liggende gallerij; het geheel is geplaveid met marmer en versierd met kolommen, die het meest zonderlinge effect te weeg brengen. Dat de ongelukkige die deze onzinnigheid bedreven heeft in zekeren zin te verschoonen is, wil ik gaarne toegeven, doch de personen welke sedert bijna eene halve eeuw deze kladderij hebben aangezien, zonder er tegen op te komen, zijn volgens mijn gevoelen geene vergiffenis waardig. (pp. 323-324)

Met uitzondering van de Boven- en de Broederkerk noemt Mathilda geen andere 'godshuizen'. Met name het ontbreken van de Buitenkerk valt op. Havard noemt de 'aan de Katholieke godsdienst gewijde' Lieve Vrouwenkerk wel (p. 324). Hij daarentegen is niet, zoals Mathilda, geïnteresseerd in de scala aan geloofsrichtingen die Kampen rijk was. Zij verhaalt dat te Kampen 'ook' - bedoeld is: naast de vanzelfsprekende aanwezigheid van de Nederlandse Hervormde Kerk - andere christelijke denominaties aanwezig zijn: rooms-katholieken, lutheranen en doopsgezinden.<sup>62</sup> Dat mevrouw Van Meerten als overtuigde hervormde aan het einde van de jaren dertig van de 19de eeuw zwijgt over het handjevol 'Afgescheidenen' te Kampen, verbaast niet.<sup>63</sup> Wel valt op dat de aanwezigheid van een joodse gemeente te Kampen, bestaande uit enkele honderden leden,<sup>64</sup> onvermeld blijft. In haar beschrijving van andere steden pleegt zij die wel te noemen.<sup>65</sup>

Mathilda noemt ook enkele uit Kampen afkomstige historische mannen van betekenis zonder hen verder te 'introduceren'. Behalve De Winter betreft het Albertus Pighius (1490-1542), een leerling van de latere paus Hadrianus VI (1459-1523). Als theoloog is Pigge bekend geworden vanwege zijn bestrijding van de reformatoren, met name Calvijn, in het geschil over de vraag of de mens al of niet een vrije wil bezit,<sup>66</sup> en verder Hendrik van Kampen, klaarblijkelijk de wijsgeer (overleden 1460), en Johan van Kampen, waarschijnlijk de oriëntalist (circa 1490-1538).



## Gebruikte bronnen en betrouwbaarheid

De herkomst van de door mevrouw Van Meerten gegeven informatie over Kampen valt slechts voor een klein deel nauwkeurig te traceren. Zeker is dat zij geput heeft uit het opus magnum van Jacobus van Wijk, het zeventdelige *Algemeen aardrijkskundig woordenboek* (Dordrecht 1821-1826). Het in Reijsje genoemde getal van 7.000 inwoners (I, 58) alsmede de voor de lengte van de brug opgegeven 700 voet is aan het artikel over Kampen in het *Woordenboek*<sup>67</sup> ontleend.<sup>68</sup> In het betreffende artikel worden afgezien van De Winter, wiens hart zich bevindt ‘in eene met smaak gemaakte urn’, net zoals bij mevrouw Van Meerten geen andere belangrijke personen met name genoemd dan Albertus Pibius (sic), Adrianus en Hendrik en Johan van Kampen. Mevrouw Van Meertens typering van het Kampereiland komt overeen met die in het *Woordenboek*: het ‘bestaat eigenlijk uit eenige grotere en kleinere eilandjes’.

Tot de bronnen van mevrouw Van Meerten behoorde waarschijnlijk ook het *Vaderlandsch woordenboek* (Amsterdam 1785-1799) van Jacobus Kok, geboren te Zwolle en door haar genoemd onder de belangrijke Zwollenaren.<sup>69</sup> In het artikel over Kampen in Koks *Woordenboek*<sup>70</sup> wordt de preekstoel in de Bovenkerk, net zoals bij mevrouw Van Meerten, gekwalificeerd als ‘van graauwen steen’. Deze typering en de kwalificatie van de urn in de Bovenkerk als een ‘smaakvolle gewerkte urne’ blijken constanten te zijn in de beschrijving van de kerk. Zij figureren ook in latere encyclopedische artikelen over Kampen, in het *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* van A.J. van der Aa (Gorinchem 1839-1851) en in het daarvan afhankelijke *Het koninkrijk der Nederlanden* (Gouda 1858-1862) van J.L. Terwen.<sup>71</sup> Vrijwel zeker is dat Jacobus van Wijk de stof heeft aangeleverd voor het zeer gedetailleerde artikel over Kampen in ‘Van der Aa’<sup>72</sup> en hij met mevrouw Van Meerten in correspondentie heeft gestaan. Uit de tekst van *Het Noorden* bleek dat zij bekend was met het wel en wee van de familie Van Wijk.

Des te raadselachtiger is het dat mevrouw Van Meerten de ‘zo eenzame’ Nieuwe Toren, ‘niet verbonden aan een kerk of een ander openbaar gebouw’,<sup>73</sup> als de ‘losse’ toren van de Broederkerk, als een soort Domtoren te Utrecht, beschouwde. Ook andere door haar verstrekte gegevens roepen vragen op. De getallen die zij noemt in verband met de watersnood van 1825, wijken af van de officiële cijfers van Ter Pelkwijk:<sup>74</sup> in geheel Overijssel kwamen 305 mensen en ruim 16.000 stuks vee om; in Kampen verdronken 48 mensen en 2.645 stuks vee. De in verband met de reis door de Mastenbroeker polder gebruikte termen ‘korenland’ en ‘heidegrond’ zijn niet verenigbaar met de kadastrale

gegevens uit 1832 volgens welke de polder vooral uit gras- en hooiland bestond.<sup>75</sup> Het verwaarloosde vee in de polder is waarschijnlijk door mevrouw van Meerten in het reisverhaal geïntroduceerd om haar oordeel te geven over het instituut ‘gemeenteweiden’,<sup>76</sup> waarover toentertijd in Overijssel klaarblijkelijk een discussie gevoerd werd met als uitgangspunt de vraag of het collectief bezit niet beter onder de bewoners verdeeld kon worden.<sup>77</sup> Het verslag van het bezoek dat Mathilda aan Kampen bracht, is doortrokken van een ‘aroma’ van ‘echtheid’: zij werd ontvangen door ‘voormalige stadgenooten’ en werd bij het bezoek geattendeerd op een der huizen waar bij de ramp van 1825 de kadavers binnendreven. Men zou uit de levens-echtheid van de beschrijving de conclusie kunnen trekken dat de schepper van Mathilda zelf Kampen bezocht heeft bij haar bezoek aan het noorden van Nederland. Niettemin vraag ik mij af of zij de stad zelf aanschouwd heeft. Significant is dat Mathilda geen melding maakt van een bezoek aan het instituut van Van Wijk, terwijl zij elders, bijvoorbeeld naar aanleiding van haar bezoek aan Groningen en Zwolle, gedetailleerd verslag doet van haar ronde langs onderwijsinstellingen, waaronder te Groningen de school van Rijkens (*Het Noorden*, 126-132, 256-266). De boven vermelde onbetrouwbaarheid van de gegeven informatie kan overigens niet als argument voor mijn vermoeden dienen. Een daadwerkelijk bezoek is geen garantie voor een betrouwbare beschrijving. Van Lennep, bijvoorbeeld, laat het volgende commentaar op de reeds genoemde bas-reliëfs in de schepenzaal van het raadhuis uit zijn pen vloeien:

Het eene stelt *Salomoos* eerste gerecht voor, waarbij die vorst door bondelbijdragers [= Romeinse lictoren] omstuwd zit. Het tweede ver-  
toont de heldendaad van *SCAEVOLA*, waar men de kanonnen op *Rome*  
geponteerd ziet. (p. 138)

Tot slot van deze paragraaf de vraag of door andere auteurs van fictieve reisverhalen gebruik gemaakt is van de geschriften van mevrouw Van Meerten. Aantoonbaar is dat in elk geval Rijkens geput heeft uit *Reis*, II, én uit het door mevrouw Van Meerten benutte werk van Van Wijk. Rijkens noemt naast de lengte van de Kamper brug (770 voet) ook de breedte (20 voet [p. 81]), die alleen mevrouw Van Meerten vermeldt. Van de prominente Kampenaren noemt hij alleen De Winter, A. Pibius (sic) en Hendrik en Johan van Kampen (p. 81). Rijkens boekje illustreert ook hoe het overnemen van informatie gemakkelijk leidt tot een onjuiste voorstelling van zaken: in

1848 deelt hij mee dat de handel te Kampen is afgenomen, omdat door de verzanding van 'de voornaamste mond van den IJssel' de stad voor grote schepen niet meer toegankelijk was, terwijl in 1839 de bevaarbaarheid van de Ketelmonding juist sterk verbeterd was. Nauwkeurige vergelijking van de naslagwerken en de reisverhalen laat zien hoe de reizen vanachter de schrijftafel zijn gemaakt. De constatering van de begeleider van Karel en Willem dat de Nieuwe Toren 'wel eenigszins op den Amsterdamschen Westertoren gelijk' (Brill, 141), komt uit 'Van der Aa' (VI, 255) en was ook al door Terwen 'geplageerd' (p. 645).

### **Kampen legt het bij mevrouw Van Meerten af tegen Zwolle**

Een historisch feit is dat Kampen in de 19de eeuw aan status en invloed heeft ingeboet ten opzichte van het steeds dominantere Zwolle, de provinciehoofdstad.<sup>78</sup> Ook in de beschrijving van mevrouw Van Meerten legt Kampen het af tegen Zwolle. Evenwel niet omdat de provinciehoofdstad economisch meer de wind in de zeilen had of politiek meer de toon aangaf, maar omdat de stad het 'tehuis' was van personen die door haar bewonderd werden en Zwolle voor haar tot een heel bijzondere plaats maakten met als gevolg dat Mathilda in *Het Noorden* voor de beschrijving van die stad zes maal zoveel tekst nodig had (pp. 247-270) als voor haar schildering van Kampen (pp. 273-276). Zij memoreert haar 'ingenomenheid met de godvruchtigen THOMAS A KEMPIS' en 'haar achting voor zijne schriften' (pp. 267-268). Tot hem, een onder protestanten gangbare mening middeleeuws voorloper van de Reformatie, eens woonachtig in het klooster op de Agnietenberg nabij Zwolle, voelde mevrouw Van Meerten zich bijzonder aangetrokken. Bij haar als rechtgeaard protestant had de ongetwijfeld geleerde 'roomse' Kamper Albertus Pighius, die naam had gemaakt als bestrijder van de reformatoren, uiteraard weinig krediet. Voor haar was niet de te Kampen geboren vechtjas De Winter een held, maar de Zwolse poëet Rhijnvis Feith (1753-1824), 'den vriend en leidsman meiner jeugd' (p. 268). En hoezeer zij Jacobus van Wijk ook hoogachtte, hij kon zich niet meten met de erudiete Zwolse onderwijzer, filantroop, 'staatsman', 'geleerde in bijna alle vakken, ook zelfs in het theologische' (p. 265), Jan ter Pelkwijk (1769-1834, dankzij wiens inzet voor het onderwijs te Zwolle, met name ook dat voor de armen, de stad een voorbeeld was voor andere steden. Vanwege de aanwezigheid van 'zoo vele verdienstelijke onderwijzers en onderwijzeressen' kende zij Zwolle het predicaat 'gelukkig' toe (p. 266).<sup>79</sup>

De andere (fictieve) bezoekers van Kampen, met wie kennis werd gemaakt,



Jan ter Pelkwijk.  
Gravure van D.J. Sluiter  
naar een schilderij van  
J. Schoemaker Doyer.  
Bijzondere Collecties  
UB-Amsterdam.

deelden de uitgesproken voorkeur van mevrouw Van Meerten voor Zwolle niet. Van Lennep brengt geen rangorde aan in de door hem in Overijssel bezochte steden. De balans opmakend van zijn bezoek aan de provincie, maakt hij onder meer onderscheid tussen stad en platteland en plaatst hij de stadsbewoners op een lijn: zij 'vooral in Zwol, Deventer en Kampen zijn zeer beschaafd en wellevend' (p. 170). Bij de kunsthistoricus en bewonderaar van monumenten Havard legt Zwolle het af tegen Kampen:

Ondanks haar vriendelijk aanzien, hare schoone gezigtspunten en fraaie winkels (...) en in weerwil van hare drukke, levendige Diezerstraat, bezit Zwolle voor den kunstenaar en den reiziger toch niet zoveel aantrekkelijks als Kampen (...). De eenige monumenten die



Het 'Instituut van Opvoeding en Onderwijs van de Heeren J. van Wijk Roelz & Zoon te Kampen' aan de Koornmarkt. Litho van Daiwalle en Velthuiszen. Uitgave K. van Hulst. Collectie SNS Historisch Centrum / Frans Walkate Archief.

wezenlijk verdienen bezigtigd te worden zijn de kerken, enkele huizen (...) en eene poort [de Sassenpoort], die hare vijf torens met puntige daken nog statig opsteekt. (pp. 345-346)

Ook Brills Karel en Willem zijn enthousiast over Kampen. 'Nog schooner als te Zwolle' kwam hun 'het plantsoen' voor. Zij waren geïmponeerd door het IJselfront van de stad en de schoonheid van enerzijds het landschap dat de stad omringde, en van anderzijds de monumenten in de stad. Het prikkelde hun begeleider tot een lofrede op 'ons land' en op de Nederlander met als les: 'noblesse oblige' (Brill, 142-144).

Als Kampenaar en zich bewust van zijn status als hoofd van een gerenomeerd instituut biedt Van Wijk een evenwichtige, 'gelijkwaardige' beschrijving van Zwolle en Kampen. Voor elk van beide heeft hij ongeveer zeven-enhalve pagina tekst benut. Hoogtepunt van het bezoek aan Zwolle van zijn personages is de 'pelgrimage' aan het met een indrukwekkend gedenkteken gemarkeerd graf van Rhijnvis Feith, 'Neêrlands volks- en zededichter'

(p. 150). Van de andere Zwolse coryfeeën van mevrouw Van Meerten noemt hij slechts 'den geleerden en hartelijken kindervriend' Ter Pelkwijk, maar verborgen in een noot (p. 149). Hoogtepunt van het bezoek aan Kampen in zijn reisverhaal is de rondleiding door van Wijks instituut. De teneur van Van Wijks 'verslagen' laat zich raden: Zwolle mag zich dan beroemen op het 'bezit' van een gevierd en gelauwerd dichter; Kampen heeft een nationaal bekende en beroemde onderwijsinstelling, zijn instituut.

**Legt mevrouw Van Meerten het af tegen de andere 'reisboekenschrijvers'?**

Het antwoord op de in het opschrift gestelde vraag is afhankelijk van de mate waarin men de interesses van de 'opgevoerde' auteurs deelt en hun pretenties honoreert. Is men bijzonder geïnteresseerd in monumenten en kunstwerken, dan komt men bij mevrouw Van Meerten, zo is gebleken uit haar bepaald minimale beschrijving van het Kamper cultureel erfgoed, niet aan zijn trekken. Uit de mond van Mathilda vernemen we dat mevrouw Van Meerten niet veel oog had voor de schoonheid van antieke gebouwen: de oude kerken in Zwolle vond zij, 'onkundige', 'niet bijzonder fraai' (p. 252). Om de ogen te openen voor stedelijk schoon is Havard de aangewezen leidsman. Is men gecharmeerd van een auteur die het zijn taak acht een soort educatieve reisgids met informatie van diverse aard te bieden en die daarbij zijn relaas gebruikt als 'voertuig' om persoonlijke interesses en een uitgesproken moraal onder de aandacht van de lezers te brengen, dan zal men met genoegen de reisverhalen van mevrouw Van Meerten en die van de heer Brill tot zich nemen. Houdt men meer van een studentikoos reisverslag, gelardeerd met persoonlijke, door de stemming van het moment bepaalde impressies, dan zal men genieten van het verslag van Van Lennep, dat niet direct met het oog op publicatie is geschreven. De subjectiviteit is de aantrekkelijke kant ervan, maar tegelijk zijn zwakke zijde, zoals blijkt uit de schets van Deventer, volgens Mathilda 'Overijssels tweede stad' (*Het Noorden*, 277). Van Kampen gaf Van Lennep, zoals bleek, een positief beeld. De beschrijving van Deventer is daarentegen bepaald deprimerend:

De straten zijn er naauw, de huizen hoog en dreigend in te vallen; verscheidene gebouwen zijn merkwaardig van lelijkheid. Op den ouden Gothischen toren [van de Lebuïnuskerk] staat een bespottelijk klein koepeltjen van nieuwerwetsche bouworde. De wallen storten in: de versterkingen worden verwaarloosd. (p. 167)

De stijl van Havard is meeslepend. Ook Van Lennep weet door zijn persoonlijk getinte, soms ludieke verhaaltrant te boeien. Zoals al opgemerkt werd, is het mevrouw Van Meerten gelukt de brieven in *Het Noorden* een 'authentiek' karakter te geven. Dat geldt ook voor de brieven in *Reis* en *Reisje*, bedoeld voor jonge mensen, al doen hier, net zoals in *Het Noorden*, de herhaaldelijke encyclopedische opsommingen van gegevens zonder verdere toelichting - het vergaren van kennis door de lezer mag er niet bij inschieten! - afbreuk aan de 'echtheid'. Aan het euvel toch vooral veel informatie te willen geven lijdt met name Rijkens' geschrift, met als gevolg dat het verslag van de wederwaardigheden van Willem Reislust aan aantrekkelijkheid heeft ingeboet. In de reisverhalen van Van Noothoorn en Brill is de gedoseerd gegeven informatie goed geïntegreerd in de ten gevolge daarvan aangename vertelling. Minder gedoseerd worden allerlei wetenswaardigheden gepresenteerd in het overigens eveneens aantrekkelijke reisverhaal van Jacobus van Wijk. In zijn *Merkwaardigheden uit elke provincie van ons vaderland* ziet hij kans om op aangename wijze kennisverwerving en ontspanning te combineren. Met een fragment uit de beschrijving van Kampen van de hand van deze burger van formaat sluit ik de kennismaking met Kampen, direct of indirect gezien door de bril van enkele vertegenwoordigers van de 19de eeuw, af. Zelfbewust presenteert Van Wijk de impressies van 'zijn' reizigers van hun bezoek aan Kampen onder de titel 'Het instituut', als zou Kampen zijn landelijke bekendheid met name te danken hebben aan zijn kostschool. Fijntjes laat hij ook uitkomen dat zijn leerlingen uit het hele land afkomstig zijn. 'Zijn' uit Middelburg afkomstige reizigers waren op zondag te Kampen gearriveerd en hadden die dag onder meer diverse kerkgebouwen bezichtigd. Toen zij op maandagmorgen de stad ingingen, was het daar een en al leven:

het was de wekelijksche marktdag, waarop de landlieden, van eenige uren in de omtrek, hun koren, boter en vruchten ter markt brengen. Eene menigte van wagens en karren rolden door de stad, en alles was beweging en handel. Natuurlijk waren onze jonge lieden vroeg op de been, en vonden in dit gewoel niet weinig genoeg. Daar zij ondertusschen een' brief voor eenen Zeeuwschen jongeling, die op het hier gevestigde Stads-Instituut van Opvoeding en Onderwijs was, moesten overbrengen, maakten zij van die gelegenheid gebruik, om hunnen wensch te kennen te geven, dat Instituut, dat zich zoo schoon van buiten vertoont, ook eens van binnen te mogen zien; gaarne werd hun dit toegestaan (...). (p. 155)<sup>80</sup>

## Noten

1. G.J. Bestebreurtje, *De wereld in vogelvlucht. Reizen en reisboeken door de eeuwen heen* (Amsterdam 2013).
2. Bijvoorbeeld: A.J. Hanou, 'Verlichte vrijheid. Iets over een denkbeeld in imaginaire reizen', in: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999) 187-211.
3. Op een enkele uitzondering na blijven verwijzingen naar biografische artikelen achterwege. Informatie over de meeste van de in het artikel genoemde historische personen kan men verkrijgen via [www.biografischportaal.nl](http://www.biografischportaal.nl).
4. *Willem Reislust, of aardrijkskundige beschrijving van het Koninkrijk der Nederlanden (...)*. (Groningen [J. Oomkens] 1828). Tweede, geheel omgewerkte en vermeerderde druk 1838. Derde druk 1848. De derde druk is gebruikt, geciteerd als: Rijkens.
5. *Reizen en lotgevallen van Karel de Man, in Nederland* (Amersfoort [W.J. van Bommel van Vloten] z.j. [1846]). Geciteerd als: Van Noothoorn.
6. *Karel en Willem op reis door Nederland. De noordelijke provinciën (...)* (Tiel [Wed. D.R. van Wermeskerken] 1861). Geciteerd als: Brill.
7. *Merkwaardigheden uit elke provincie van ons vaderland, voor hen, die tot eene leerzame uitspanning, in het hoekje van den haard door ons vaderland willen reizen* (Amsterdam [G.J.A. Beijerinck] 1836). Geciteerd als: Van Wijk.
8. Voor Kampen in gedrukte reisverhalen uit de 16de tot en met de 19de eeuw zie: D. Haze, "Denkend aan Kampen ...", *Overijsselse Historische Bijdragen* 128 (2013) 137-172. Het artikel kwam mij onder ogen na afsluiting van de tekst. De fictieve reisverhalen van mevrouw Van Meerten en de heren Brill, Rijkens en Van Wijk blijven ongenoemd.
9. Voor Van Lennep als schrijver zie: W. van den Berg en P. Couttenier, *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900* (Amsterdam 2009) register s.v.
10. In de Nederlandse kerkgeschiedenis bekend geworden als een van de zeven Haagse heren die zich in 1842 door een bezwaarschrift aan de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk manifesteerden als hoeders der orthodoxie. Zie: *Christelijke Encyclopedie* III, 2de druk (Kampen 1958) 330-331.
11. Het reisverhaal van Van Lennep is in 1942 voor het eerst in druk verschenen in een door M. Elisabeth Kluit verzorgde uitgave van Van Lenneps manuscript onder de titel: *Nederland in den goeden ouden tijd. Zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823* (Utrecht 1942); in 2000 opnieuw, nu in hertaling, gepubliceerd in een door Geert Mak ingeleide en door Marita Mathijssen hertaalde versie onder de titel: *Lopen met Van Lennep. De Zomer van 1823. Dagboek van zijn voetreis door Nederland* (Zwolle 2000). Het dagboek van Van Lennep alsmede het niet gepubliceerde dagboek van Van Hogendorp zijn digitaal raadpleegbaar op [www.negentiende-eeuw.nl](http://www.negentiende-eeuw.nl). Uit de editie van Kluit wordt geci-



teerd onder de naam: Van Lennep.

12. Over hem zie: <http://www.inha.fr/spip.php?article2362>.
13. Uit het Frans vertaald door Mej. S.M. Campbell en gepubliceerd onder de titel: *Verleden en heden. Een togt langs de kusten van de Zuiderzee* (Haarlem [J.M. Schalekamp] z.j. [1875]). Vrij recentelijk is een nieuwe vertaling, verzorgd door L. Wapenaar, verschenen: *Pittoreske reis langs de dode steden van de Zuiderzee* (Amsterdam 2012). De titel is daarin meer getrouw aan het origineel (*La Hollande pittoresque. Voyage aux villes mortes du Zuiderzee*) weergegeven dan in de eerste vertaling. Geciteerd wordt uit de 19de-eeuwse uitgave onder de naam van de auteur: Havard.
14. Zie voor haar M. van Essen, in: E. Kloek (samenstelling), *Vrouwen uit de Nederlandse Geschiedenis* (Nijmegen 2013) 883-884.
15. Een na haar dood in 1853 in de St. Janskerk geplaatst gedenkteken en een door J.J. Bertelman geschilderd portret (circa 1845) in Museum Het Catharina Gasthuis.
16. H.P. Hogeweg-de Haart, *Anna Barbara van Meerten-Schilperoort* (Amsterdam 1956) 1-22.
17. P.J. Buijnsters, L. Buijnsters-Smets, *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse kinderboek in de negentiende eeuw* (Zwolle 2001) 40-43; ook schreef zij een kinderbijbel, zie: C. Houtman, *Bijbelse geschiedenis herverteld. Woord en beeld - vraag en antwoord* (Heerenveen 2010) 56 e.a.
18. A.J. Gelderblom, in: R. Schenkeveld-van der Dussen (hoofdred.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850. Van Anna Bijns tot Elise van Calcar (...)* (Amsterdam 1997) 784-792.
19. L.E. Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001) 85-132.
20. Ter inleiding (pp. ix-xli) op het postuum gepubliceerde *De geschiedenis der apostelen. Voor meergevorderde jongelieden bewerkt door Mevr. de Wed. A.B. van Meerten, geb. Schilperoort. Na haren dood uitgegeven, met eenige levensbijzonderheden der Schrijfster* (Amsterdam 1853).
21. Wat betreft de informatie over de stad Gouda, de woonplaats van de schrijfster, kan aangenomen worden dat die gebaseerd is op door mevrouw Van Meerten zelf verworven kennis. Zie: deel V, 225-264.
22. Ook van Lennep bereikte Kampen via Vollenhove, vanwaar hij op de muur de torens van Kampen al kon zien, en via Genemuiden (pp. 135-137). Eerder al had hij, varend over de Zuiderzee naar Lemmer, in de verte Schokland en de toren van Kampen gezien (p. 39). Brill laat zijn personages met het rijktuig van Zwolle naar Kampen reizen, waar de nacht wordt doorgebracht. De volgende dag vertrekken zij met de stoomboot naar Amsterdam (pp. 137-153). Havard, wiens boot in de monding van de IJssel werd afgemeerd, betrad de stad via Brunnepe en de Hagenpoort (pp. 302-303). Over Van Lennep en Kampen valt nog te berichten dat de schrijver een kleine dertig jaar later opnieuw de stad bezocht, namelijk op 13 november 1850, als gastspreker bij de opening van de nieuwe comedi- en concertzaal. Zie: J. van Gelderen, 'Jacob van Lennep bij "Orde en Vlijt"', *Kamper Almanak* (1996) 175-176.

23. Van Lennep en zijn metgezel reisden van Kampen naar Zwolle met de trekschuit via Mastenbroek (p. 140); Van Wijks 'toeristen' (zie beneden) kwamen te Kampen van Zwolle met de trekschuit (p. 152) en vertrokken vandaar weer naar Zwolle met de diligence (p. 159); Havard rept in 1873 van twee aangename manieren om Zwolle te bereiken, de trein of de stoomboot (p. 340).
24. Willem Reislust maakte vanuit Zwolle op één dag een rondreis langs Hasselt, Zwartsluis, Steenwijk(ervold), Oldemarkt, Kuinre, Blokzijl, Vollenhove, Genemuiden, Kampen, Zwolle (Rijkens, pp. 78-80). Ook Van Noothoorns personages doen Kampen slechts even aan. Vanuit Zwolle bezoeken zij te voet de stad. Met de stoomboot reizen zij verder naar Deventer (pp. 66-68).
25. Bedoeld is de berg, ook wel aangeduid als 'Trijsenberg', gelegen nabij kasteel Molencate, die zonder aanduiding van de naam genoemd wordt in Van Lenneps verslag van zijn bezoek aan Hattem (p. 171).
26. *Een voetreis 100 jaar geleden. Gedaan en beschreven door wijlen Ds. C.E. van Koetsveld ('s-Gravenhage z.j. [1928])* 46.
27. Zie: *Merkwaardigheden*, 51, 66, 105, 110, 132, 148, 159, 169, 174.
28. C. de Bruijne, *De weg van mijn grootvader. Cornelis Lindeboom (1872-1938)* (Westervoort 2012) 189-371.
29. Zie voor de brug: A.J. Reijers, 'De Kamper IJsselbrug in den loop der eeuwen', *Kamper Almanak* (1939-1940) 160-197; J. Kummer en H. Strengers, *De Kampenaren en hun brug. Vijf eeuwen een vaste verbintenis* (Zwolle 1983). Zwolle beschikte pas in 1930 over een IJsselbrug. Zie: J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle/Kampen 2005) 515-516.
30. Voor het 'landelijke' karakter van de 'nieuwe stad' zie: J. Kummer (red.), *Geschiedenis van Kampen*. II "Zij zijn Kampers ..." (Kampen 2001)122.
31. In *Reis*, II, 8, ontbreekt een beschrijving van het weer. Het landschap is daar nog gevarieerder: ook 'heidegronden' worden genoemd.
32. H.J. Moerman, 'Geschiedenis van Kampen 1813-1848', *Kamper Almanak* (1958-1959) 167-175.
33. Het betreft een wegverharding volgens het stelsel van een Schots ingenieur met gebruik van twee lagen steenslag, grof en fijn, op een onderlaag van keien of breuksteen.
34. Kummer, *Geschiedenis van Kampen*, 100.
35. H.W. van der Hoven, 'Geschiedenis van de stoomvaart op Kampen' I, *Kamper Almanak* (1981-1982) 241-274; 'Geschiedenis van de stoomvaart op Kampen' II, *Kamper Almanak* (1982-1983) 231-265. Zie ook: Kummer, *Geschiedenis van Kampen*, 103, 110, 114-115.
36. Kummer, *Geschiedenis van Kampen*, 61-82, 100, 117, 119-120.
37. Aldus J. ter Pelkwijk in zijn uitvoerige *Beschrijving van Overijssels watersnood in Februarij 1825* (Zwolle [Clement, de Vri en van Stégeren] 1826) (zie pp. 168-178 over Kampen [citaat op p. 169]). Een heruitgave werd in 2002 verzorgd door de IJsselacademie.
38. Zie voor het IJsselfront: D. van der Vlis, J.W.H.J.M. Noldus, *De tuin van een stad. De geschiedenis*

- van de IJsselkade te Kampen (Kampen z.j. [1980]); Kummer, *Geschiedenis van Kampen*, 108-110.
39. Een eerste zestal *Kamper stukjes, berijmd door een Kampenaar* (waarschijnlijk J.J. Fels) werd in 1844 te Kampen gepubliceerd door G.C.J. Fels (zie voor 'De Torenbouw' pp. 6-7; voor 'Het hooge weiland' pp. 14-15); een tweede zestal in 1846; in 1852 verscheen een uitgave met in totaal vijftien stukjes. Die zijn daarna herhaaldelijk opnieuw uitgegeven. De 'verklaring' voor het grote aantal stadspoorten ontbreekt onder de vijftien stukjes.
  40. De reputatie domme mensen te zijn hadden de bewoners van Kampen al in de 18de eeuw. Zie: P.J.J. Diermanse, 'De "Kamper-Uien": Import?', en C.W.H. Lindenburg, 'Over het ontstaan der Kamper uien', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 60 (1940-1941) 68-71, 308-309; C.W.H. Lindenburg, 'Bijdrage tot de geschiedenis der Kamper uien', *Kamper Almanak* (1952-1953) 176-193. Vgl. ook: Kummer, *Geschiedenis van Kampen*, 107.
  41. Aldus: J.H.P. Ennema, 'De Kamper flitsen en reflexen', *Kamper Almanak* (1950-1951) 123-132 (citaten op p. 130).
  42. De genoemde instelling wordt ook in *Reis*, II, 8, genoemd; de negatieve zijden worden echter niet toegelicht.
  43. Op de belastingvrijdom wordt ook gewezen door Van Wijk, 158 en Havard, 310. Het maakte Kampen tot een aangename woonstad voor renteniers, gepensioneerden, weduwen met kinderen. Zie: Kummer, *Geschiedenis van Kampen*, 98-99.
  44. Voor het stadspark, waarvan het eerste gedeelte in 1834 gereed kwam, zie: Kummer, *Geschiedenis van Kampen*, 106.
  45. Bedoeld zijn vissers (zie slot van het citaat). Voor Kampen en de visserij zie: H. Woning, *Visserijbedrijf in Kampen. Verhalen over een verdwenen beroep* (Kampen 2006).
  46. Voor een uitvoeriger citaat zie: Kummer, *Geschiedenis van Kampen*, 225. Over druk herbergbezoek en vrolijke muziek op zondag te Kampen, in het midden van de 19de eeuw gesignaleerd door een bezoeker van de stad, zie J. Streng, 'Batavisch bloed, met geel haar en drie korte rokken (...)', *Overijsselse Historische Bijdragen* 128 (2013) 205-242 (p. 217). De 'mindere man' had in de door Havard beschreven periode te Kampen ook de mogelijkheid de zondagavondlezingen bij te wonen, die georganiseerd werden door het lokale Departement van 't Nut. Zie: S. Hörchner, *En nooit wordt hij van weldoen moe! Uit de geschiedenis van het Departement Kampen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Kampen z.j. [1997]) 271-281. Zij gingen na enige tijd ter ziele.
  47. Thomas' meest bekende werk, *De imitatione Christi*, genoot en geniet waardering bij protestanten van verschillende signatuur.
  48. De uitspraak komt als zodanig niet in de Bijbel voor.
  49. Dat was het geval te Gouda. Zie: *Reis*, V, 248-251.
  50. Aan hem is een biografie gewijd: C. van der Vijver, *Levensbeschrijving van Jacobus van Wijk, Roelands zoon* (...) (Zwolle [R. van Wijk, Anths.zoon] 1849).
  51. Jan Hendrik van Kinsbergen (1735-1819), een maatschappelijk betrokken filantroop, sticht-

- te te Elburg het Instituut van Talen, Kunsten en Wetenschappen, een kostschool voor jongens, ook genoemd in: *Het Noorden*, 56.
52. Ter nagedachtenis aan hem verscheen: G.H. Hein e.a., *Bijdrage ter vereering der nagedachtenis van Roeland van Wijk, Jacobus Zoon (...)* (Zwartsluis [Roeld. van Wijk, Anthz.] 1839).
  53. Zie: H.J. Moerman, 'De Latijnsche School', *Kamper Almanak* (1939-1940) 135-144; R.J. Kolman, 'De Latijnse School en het Stedelijk Instituut te Kampen verenigd tot een gymnasium (1847)', *Kamper Almanak* (1969-1970) 145-232.
  54. Voor de geschiedenis van het departement (na een kortstondig bestaan van 1791-1794 wordt in 1819 een nieuwe start gemaakt), zie: S. Hörchner, *En nooit wordt hij van weldoen moe!*
  55. De Kamper spaarbank anno 1820 was een van de oudste spaarbanken in Nederland, een bank met een sociaal gezicht. Aanvankelijk was zij, tot 1892, gevestigd in de Oudestraat, ter zijde van het tegenwoordige ING-kantoor. Nadien op de Burgwal, nr. 28, sedert 1935 op nummer 43. Zie: J.H.P. Ennema, 'Waar stond de eerste Kamper Nuts-Spaarbank?', *Kamper Almanak* (1941-1942) 104-112. Voor de geschiedenis van de bank, opgegaan in de SNS Bank Nederland, zie: Hörchner, *En nooit wordt hij van weldoen moe!*, 81-112; H. Wiersma, 'De spaarbank in de schaalvergroting', *Kamper Almanak* (1994) 221-224.
  56. Aldus: J. Nanninga Uitterdijk, 'Aanteekeningen betreffende het oude raadhuis te Kampen', *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* 8 (1886) 39-72 (p. 39).
  57. Zie daarvoor: J. Mens, *Oude raadhuisen* (Amsterdam 1960) 47-58; A.J. Gevers, J. ten Hove, *Raadhuis van Kampen* (Zwolle z.j. [1988]); G. Westerink, "'Niet te modern". De Kamper raadhuisbeelden van Johan Polet', *Kamper Almanak* (1998) 151-166.
  58. Mucius Scaevola (= de man zonder rechterhand) is een legendarische Romeinse held die in 507 v. Chr. bij de belegering van Rome door de Etruskische koning Porsenna een moordaanslag op de koning wilde plegen, maar per ongeluk diens schrijver ombracht. Zijn falende rechterhand stak hij in het vuur. Respect voor hem leidde tot zijn vrijlating en uiteindelijk tot vrede tussen Rome en de Etrusken.
  59. De Hagenpoort is in 1893 afgebroken. Voor de Kamper poorten zie: Kummer, *Geschiedenis van Kampen*, 106-110, 149-150; A. Jager, 'Restanten van de Hagenpoort', *Kamper Almanak* (2009) 221-239.
  60. De veelkleurige marmeren urn bevindt zich op de muur van de zuidkant van de kerk, staande op een rood marmeren voetstuk. Voor De Winter zie C.N. Fehrmann, 'Vice-admiraal J.W. de Winter en de slag bij Kamperduin', *Kamper Almanak* (1959-1960) 205-244; C.N. Fehrmann, 'Het leven van vice-admiraal De Winter na de slag bij Kamperduin', *Kamper Almanak* (1960-1961) 254-301.
  61. Voor het interieur van de kerk zie: C.N. Fehrmann, 'De geschiedenis van de St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen', *Kamper Almanak* (1961-1962) 217-240 (pp. 235-240); C.N. Fehrmann, 'Een wandeling door het interieur van de kerk', in: C.N. Fehrmann, G. Woning en W.H. Zwart,

- Bovenkerk Kampen* (Kampen 1978) 16-19. Voor het orgel zie W.H. Zwart, 'Het orgel', in: *Bovenkerk Kampen*, 20-21.
62. Van Wijk, 153-154, noemt de genoemde denominaties alsmede hun kerkgebouwen. Dat van de doopsgezinden was de voormalige Waalse kerk. Kampen kende in de 18de en 19de eeuw geen remonstrantse gemeente. Zie: H.J.J. Lenferink (red.), *Geschiedenis van Kampen*. I, "Maer het is hier te Campen" (Kampen 1993) 188-194.
  63. Circa 1860 bedroeg het aantal Afgescheidenen 310. Zie Terwen, 643.
  64. 315 in 1840. Zie: J. van Gelderen, 'Veilige stad... Schets van de geschiedenis van de Joodse gemeente in Kampen', in: J. van Gelderen, J. Plomp en W.C. Veenendaal (red.), *Honderd plus tien. De Gereformeerde Kerken in Nederland en haar Hogeschool te Kampen* (Kampen 1975) 148-175 (p. 158). Van Wijk, 154, noemt de joodse gemeente wel.
  65. Te Gouda bijvoorbeeld worden door mevrouw Van Meertens protagonisten de kerkgebouwen van de diverse christelijke denominaties (remonstranten, lutheranen, rooms-katholieken, oud-katholieken) met een bezoek vereerd en ook de synagoge. Geen gebouw kon echter tippen aan 'de heerlijke groote kerk', de hervormde St. Janskerk (*Reis*, V, 248-251).
  66. Zie voor hem G. Melles, *Albertus Pighius en zijn strijd met Calvinus over het liberum arbitrium* (Kampen 1973).
  67. Zie: deel IV, 144-145.
  68. In andere beschrijvingen van de brug wordt dit getal niet gebruikt. Kok bijvoorbeeld noemt als lengte: 723 voeten.
  69. Reeds in *Reis*, II, 11.
  70. Zie: deel XXI, 245-247.
  71. Voor Kampen zie: Van der Aa, VI, 248-274; Terwen, 642-648. De kansel van de Bovenkerk wordt omschreven als 'eenen preekstoel (...), bestaande uit eenen graauwen steen, op een voetstuk of pilaar van gelijke stof rustende' (Van der Aa, 257; vgl. Terwen, 646; op dezelfde pagina's wordt de urn genoemd).
  72. In deel I, vi, wordt Van Wijk tezamen met J. Olivier Jz. genoemd als een te Kampen woonachtige medewerker aan het *Woordenboek*. Johannes Olivier (1789-1858) was een kenner van en een publicist over Nederlands-Indië.
  73. Aldus: E.D.J. de Jongh Jr., 'De Nieuwe Toren', *Kamper Almanak* (1931) 1-9 (p. 1). De toren werd gebouwd ter compensatie van de kleine toren met klokkenspel van de kerk van het Heilige Geest Gasthuis die in 1646 door brand in de as werd gelegd. In 1664 kwam hij gereed.
  74. Zie noot 37.
  75. Zie: [www.hisgis.nl](http://www.hisgis.nl).
  76. Afgaande op de door T.R. Stegeman verstrekte informatie in: F. Pereboom, Jeroen Kummer en Harry Stalknecht (red.), *Omarmd door IJssel en Zwartewater. Zeven eeuwen Mastenbroek* (Kampen 1995) 229-230, kende de polder in de eerste helft van de 19de eeuw geen gemeen-

teweiden. De grond was voor een belangrijk deel eigendom van de boeren en werd voorts verpacht.

77. Van Lennep rept in zijn reisverhaal over 'den grooten twist die thands deszelfs ingezetenen [van Overijssel] bezig houdt nopens de verdeeling der zoogenaamde marktgoederen' (p. 169).
78. Vgl. Kummer, *Geschiedenis van Kampen*, 93-210.
79. Voor Feith en Ter Pelkwijk zie: J.C. Streng, *Het is thans zeer briljant. Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien régime naar moderne tijd* (Hilversum 1999).
80. Voor wat hen daar te wachten stond zie: Kummer, *Geschiedenis van Kampen*, 220-221. Voor het instituut van Van Wijk als trekpleister voor bezoekers van Kampen zie Van Noot-hoorn, 68; Rijkens (eerste druk), 30, en voorts Haze, "Denkend aan Kampen ...", 156-160.